

ACTIVITATS FÍSiques D'EXPRESSIÓ: PARADOXA, CONTRADICCIÓ O INNOVACIÓ?

Mercè Mateu, Professora d'Expressió Dinàmica de l'INEF de Lleida

Introducció

El ventall actual de recursos educatius ha incorporat no sense polèmica i un cert desconeixement del propi sector de l'Educació Física, un grup d'activitats anomenades d'expressió, de marcada especificitat.

L'inventari de possibilitats es recolza en la concepció d'un cos expressiu i, per tant, comunicatiu, sobre el qual es pot treballar.

Podem, no obstant, assenyalar algunes de les raons que donen lloc a actituds reticents vers l'activitat:

1. L'escassetat d'oportunitats d'abordatge pràctic del tema, la qual cosa n'origina un cert obscurantisme;
2. l'excessiu estudi teòric sobre el fenomen corporal, allunyat de les imprescindibles experiències vivencials;
3. l'actitud defensiva al voltant de certes sessions o propostes d'exercicis, que ocasiona un ostracisme que de cap manera és beneficiós cara a l'ampliació del nombre d'activitats;
4. les pràctiques lligades a una evolu-

ció històric-polític-cultural, que prohibia qualsevol tipus de sessió de treball que potenciés la creació i el creixement expressiu personal;

5. l'almaaga de gèneres que componen aquest tipus d'activitats, ja que el seu camp s'estan des de la dansa clàssica, amb un gramàtica hipercodificada, fins a una sèrie de situacions de pura lliberació, on regna la improvisació espontània;

6. un cert temor al risc que comporta la "pèrdua de control" de la situació, en acceptar exposar-nos a diferents situacions que es poden donar a classe; d'alguna manera, temença a "instal·lar-se en la inestabilitat". Acostumats com estem a un treball articulat sobre esquemes teòrics classificadors i sistematitzats, aquesta seguretat ha de ser substituïda per la personalitat de l'educador en el moment que plantejem un tipus de sessió menys previsible i pre-determinades.

De la mateixa manera podem trobar un repertori de raons que suposen acti-

tuds favorables vers l'activitat:

1. La crisi ideològica desencadenada el Maig del 68, que va suposar un intent de respostes parcial a la controvèrsia social latent, en forma de moviments anti-nuclears, ecologistes, medicines naturistes i orientals, drogues toves...
 2. Formació d'una nova actitud respecte del fenomen "cos", al voltant del qual s'ha plantejat una apertura que ha propiciat el model de cos creador, passant d'un cos que escolta a un cos que parla i proposa.
 3. Ampliació de l'espectre d'activitats mitjançades pel moviment corporal.
 4. L'exposició de Lipovetsky¹ assenyala com a vivència contemporània la de l'intercanvi cos/consciència; la necessària escolta i dedicació a aquest cos que parla i que, com a tal s'ha d'expressar i comunicar, implica un redescobrimient del cos des de dintre, una recerca fefaent de la seva idiosincràsia.
- Aquest instrument de conquesta de la

subjectivitat del cos vindria objectiva per les tècniques, més o menys, avantguardistes, d'expressió, concentració i relaxació.

Dicotomies presents en el desenvolupament de les activitats físiques d'expressió

El coneixement corporal, la construcció de la nostra "memòria corporal" individualitzada, ve donat per la dialèctica entre el que es diu i el que es fa, entre l'explicat i allò que no té explicació, el demostrat i el suggerit, allò que és definit i allò que és per definir; es barregen doncs, una sèrie de contradiccions que només l'experiència pràctica pot resoldre, elaborant la síntesi corresponent.

Ens aturarem en la constatació d'algunes de les paradoxes que concerneixen al camp que ens ocupa:

1. Comencem pel terme "*expressió corporal*". Per què aquest qualificatiu de "corporal" quan el mot "expressió" en el camp de l'Educació Física implica necessàriament la noció de cos? Aquest aparent pleonasma, marca, efectivament, una presa de postura: la voluntat d'escollir la totalitat del cos com a mitjà d'expressió, d'abastar tots els òrgans físics al servei del moviment, i de donar al tronc supremacia juntament amb els braços, el rostre, les mans...

La mímica facial restarà sempre com a joc expressiu demostratiu, els gestos dels braços i les mans, jocs explicatius que troben la seva arrel en el tronc i, principalment, en l'eix de la columna vertebral. No hi ha moviment perifèric del cos que no sigui conseqüència d'una dinàmica més profunda, l'impuls de la qual es situa a la columna vertebral.

Si ens traslladem al camp pictòric, podríem efectuar a l'interior de l'esdeveniment corporal la mateixa anàlisi que V. Kandinsky ha realitzat en l'art pic-

tòric figuratiu, en el sentit de concloure que la figuració representada en una tela pintada, a la fi, no és més que un pretext a través del qual hom revela una reflexió, un missatge, una energia més fonamental. Des d'una òptica més corporal, de l'interior que surt vers l'exterior (expressió = "ex-premere", exprimir),² ens referim a termes com motivació, "psique", estat; amb paraules de E. Décroux "pren el teu temps, buida't, no construeixis, no fingueixis teatralment, deixa aparèixer la *saba* de l'interior".³

En aquest sentit, s'ha de parlar d'un "cos pensador o pensant", damunt el qual s'establirien les referències del llenguatge o l'exteriorització corporal; es tracta de fluxos corporals determinats per la construcció orgànica del nostre cos en relació amb el nostre pensament, atletisme, "musculatura afectiva", "gimnàstica dels sentiments", comèdia del múscul".⁴

2. *Expressió/Comunicació*. En quin sentit el fenomen expressiu ha d'estar relacionat amb el fenomen comunicatiu?

L'expressió corporal no té sentit per altri sinó és dins d'un codi en el sentit ampli de la paraula, és a dir, a una organització que relaciona significats amb significants es tracta en, aquest cas, de significants de postura, actitud, gest i comportament.

En no existir (malgrat els intencionalistes, Birdwhistell, Hall Knapp, Salzer...) un sistema corporal codificat comparable al de la llengua l'individu disposa d'una gran iniciativa d'invenció i creació.

Una altra de les paradoxes de l'Expressió Corporal, resideix en la seva oscil·lació entre la reivindicació d'una vivència única i la recerca d'una comunicació que ha d'acceptar la seva conformitat amb una sèrie de convencions presents.

3. *Expressió: tècnica/metodologia?*

Com ja hem comentat en el primer

punt, resulta paradoxal qualificar l'expressió de corporal, atès que sense aquest suport físic ens és impossible materialitzar, donar forma a les imatges expressives dels organismes. Ara bé, cal preguntar-se fins a quin punt aquestes imatges expressives van associades a unes tècniques determinades. Un cert obscurantisme i neguit en el moment d'abordar les activitats físiques d'expressió, vindria motivat per la confusió, que podem centrar en la utilització ambivalent de l'expressió com a recurs o com a metodologia:

a) Servir-se de l'expressió com a recurs suposaria treballar sobre alguna de les tècniques que integren el bast panorama expressiu-artístic actual: les arts del moviment encabirien formes teatrals (joc dramàtic, mim, art d'actor, teatre gestual, expressió corporal) i formes ballades (folklore, clàssic, jazz, danses primitives, danses populars, cursos rítmico-musicals...).

La tècnica doncs, seria considerada com allò que ve de l'exterior, sent formulada en termes d'aprenentatge motor, rigorosament codificat i acadèmicista.

"La tècnica, per la seva rigidesa, és l'experiència despersonalitzada, transmesa i capitalitzada, una manera d'actuar separada de la raó, l'acte despul·lat de les seves motivacions".⁶

b) La metodologia expressiva (entesa com emergència a l'exterior, de forma única i original) implicaria un tractament dels temes com a vies a seguir per a construir coneixements, assolir explicacions, fer generalitzacions, projectar i produir objectes tècnics.

Aquesta segona proposta potencia la conducta expressiva, lliure, original i espontània, l'actitud de l'individu, en oposició a la primera proposta que potencia una conducta adaptativa, mímica, controlada, reflectida i avaluada al voltant de l'aptitud de l'individu. És important remarcar, a tenor de la diferenciació que acabem d'exposar, la fragilitat de la correlació entre amb-

dues opcions: no pas pel fet de realitzar una activitat relacionada amb la dansa, la metodologia amb la qual es treballi serà presumiblement l'expressiva; i a l'inrevés, una activitat de tipus esportiva pot servir-se en el seu tractament pedagògic d'una metodologia expressiva. Destacarem doncs, la no correspondència, el desajust que pot existir entre les anomenades, popularment, activitats físiques d'expressió i el mitjà pedagògic utilitzat en el seu aprenentatge.

Centrant novament la problemàtica en l'antinòmia expressió/tècnica, es pot albirar la desaparició de l'oposició amb la qual, substancialment, s'acostuma a tractar sempre, introduint un nou concepte, el de creació.

Aquest terme proporciona l'instrumental crític adequat al nostre propòsit. La interrelació entre el potencial de partença d'un ésser humà i les influències exteriors, sostindran el procés creatiu que es presentaria alentit, ineficax i desvitalitzat sense aquesta simbiosi cooperativa. "La perfecció de l'automatisme, consistiria no pas en la fixació definitiva d'un cert encadenament d'accions, sinó, ans el contrari, en una llibertat creixent en l'elecció de les accions musculars".⁷ Aquesta llibertat vindria proporcionada per l'increment de possibilitats corporals ofertes per la tècnica.

La idea pot quedar reflectida, també, en una frase molt significativa d'Alain: "l'expressió sense regla és una forma de prostitució".⁸

4. *L'Expressió Corporal com a "llenguatge" corporal*

Curiosament utilitzem la denominació de llenguatge corporal en múltiples ocasions, atribuint-la al tractament de les imatges orgàniques. D'altres denominacions, com la d'expressió corporal, llenguatge del silenci,⁹ es serveixen, també, de la referència lingüística; el mateix M. Bernard fent-se ressó d'aquesta manifestació, mostra que l'accés al llenguatge transforma no només

l'expressivitat corporal, que es refugia en el rostre sota formes mímiques més o menys socialitzades i portadores d'emocions, sinó que confisca igualment pel seu profit, l'expressivitat de la veu: "...a poc a poc, la resposta verbal absorbeix tota la càrrega afectiva i energètica de l'impuls salvatge del cos fet present en el crit i el gest del nen...".¹⁰ El procés de formació de l'expressivitat, en la seva complexitat, està íntimament lligat a l'estructuració del jo, a la relació amb l'altre i al llenguatge.

L'expressió corporal no pot rebre un tractament equivalent al que rep el llenguatge verbal, atès que ambdós són portadors d'una particular especificitat.

Establint un paral·lelisme amb la proposta que realitza S. Serrano,¹¹ les divergències es pronunciarien en les següents categories:

- El llenguatge verbal es mouria dins de la successió, la seqüencialitat, mentre que el "llenguatge" no verbal ho faria dins de la simultaneïtat.

- El llenguatge verbal utilitzaria com a canal comunicatiu, l'auditiu, enfront del no verbal que, a més de l'auditiu (entonació, to, cadència, coloració de la veu...), es serviria, bàsicament, del canal visual.

- El llenguatge verbal gaudeix de la reto-alimentació, en el sentit que som capaços d'escoltar-nos mentre parlem, i incapaços de seguir visualment la nostra trajectoria corporal quan ens movem. De tota manera, podríem esmentar una propicepció retro-alimentativa que ens informaria del moviment dinàmic (amb desplaçament) o estàtic (sense recorregut) de forma individualitzada.

- El llenguatge verbal té la propietat de la semanticitat, tota paraula fa referència a una entitat exterior a aquesta, conceptualitzada de forma operatòria en els diccionaris; tanmateix, no existeix cap inventari d'actituds, postures i gestos pormenoritzat i definit, bé que els intents per establir-ne una correla-

ció significant corporal/emoció interior, es succeeixen.

- Associat a la característica de la successió cal assenyalar el caràcter discret de la unitat verbal, enfront del caràcter continu del "discurs" no verbal.

- L'arbitrarietat és un qualificatiu particular de llenguatge verbal, en relació a països, regions i, fins i tot, posició social; bé que puguem atorgar una certa arbitrarietat a les manifestacions corporals, el comportament gestual humà és globalment similar (àdhuc podent desenvolupar múltiples considerants, al voltant d'aquesta afirmació).

- El llenguatge verbal s'atribueix la propietat de la dissimulació (la mentida és circumstancial a les possibilitats d'aquest tipus de comunicació), mentre que resulta molt més inassequible la mentira, l'artificialitat, en el terreny corporal.

- El llenguatge també és reflexiu, gaudeix del recurs de la reflexibilitat (jo puc parlar de llenguatge a través del propi mitjà) és molt més minoritari l'intent de comentari del cos utilitzant-lo alhora com a mitjà; la majoria de les vegades, es requereix l'ús de la paraula per a reflexionar sobre el cos.

- El llenguatge verbal admet i possibilita la traducció o interpretació d'altres sistemes, propietat menys patent a l'expressió corporal.

- Les característiques comunes que trobem en ambdues manifestacions, bé que amb lleugers matisos, les centrem en les següents:

- Extinció ràpida de les unitats mínimes que els integren (puc parlar i moure'm lentament però en un context quotidià els fonaments i els kinemes són efímers pel que fa a la seva duració).

- Un altre tret característic declarat és el de la intercanviabilitat pel que fa a la possible alternança, per part d'un subjecte, d'actuar com emissor o receptor d'un determinat missatge.

- També, l'ampli vocabulari en ambdós camps ens atorga la facultat de la

creació, entesa com a possibilitat d'enteniment i producció d'un nombre il·limitat de frases (podem parlar d'una "gramàtica" verbal i corporal).

– Ambdós tipus de pràctiques són portadores d'una extensa tradició avalada per diferents concepcions filosòfiques, psicològiques, fenomenològiques, antropològiques i teatrals de l'expressivitat.

– Ambdues sol·liciten un aprenentatge que capaci al subjecte i el permeti el domini de les seves estructures.

– Possibilitat facultativa de desplaçament, o sigui, de referir-nos a situacions passades o futures en el temps; aquest traç queda accentuat en el camp de la verbalització.

Vers una propedèutica de les Activitats Físiques d'Expressió

Després d'aquesta reflexió sobre alguns dels aspectes més controvertits de la temàtica expressiva, generadors, com hem vist, de certes paradoxes, si no de contradiccions dinàmiques, passem a una altra esfera d'anàlisi centrada en els prolegòmens d'aquest àmbit. Una propedèutica de les activitats físiques d'expressió hauria de donar resposta a una sèrie d'interrogants generats en relació a la matèria que ens ocupa i a la pedagogia que impregna el seu aprenentatge.

Les qüestions relatives a la matèria quedarien circumscrites a l'aclariment de la terminologia, especificitat de les Activitats Físiques d'Expressió a l'escola, reflexió sobre les relacions entre les diferents tècniques, necessitat o no de que existeixin gestos codificats accentuadament per a passar de l'expressió a la comunicació, relació amb el llenguatge i altres formes d'expressió, referències culturals de l'expressió corporal, relació amb les pràctiques socials (espectacles).

Pel que fa a la pedagogia, cal pregun-

tar-se, en abordar aquesta activitat amb els alumnes, com combatre la inhibició que representa per a molts aquest tipus de pràctiques, com introduir en el nen o l'adult el plaer, l'atractiu de l'activitat, si la pràctica de l'expressió corporal pot realitzar-se sense aprenentatge tècnic, resolució del binomi tècnica/expressió, aportacions en els diferents nivells de la pràctica...

Utilitzant el terme encunyat per Marcelino Vaca, el "tractament pedagògic del corporal"¹² també a l'àmbit de les activitats d'expressió requerirà, de la conducció de les sessions, una sèrie de qualitats:

– Que es trenqui la rigidesa aparent de l'ensenyament per a obrir-la a la llibertat intuïtiva de l'experiència.

– Que possibilitin el major cúmul possible d'experiències en relació a les diferents sensacions i emocions corporals.

– Un treball de reflexió, anàlisi i elaboració per una integració eficaç d'aquestes experiències a favor d'una utilització posterior.

– Personalitat segura del conductor de la sessió, que procuri un clima relaxat a les sessions per acollir qualsevol tipus d'iniciativa o proposta que sorgeixi per part de l'alumnat (la inseguretat que suposa la pèrdua del domini de la situació per part de l'educador es tradueix en moltes ocasions en crícs, rigidesa excessiva en el seguiment del guió de classe elaborat de manera que no permeti un mínim de flexibilitat en el seu tractament; nerviositat subjacent que es transmet i detecta a l'ambient, desapropietament de gran quantitat de situacions enriquidores que una actitud defensiva deteriora ràpidament...).

– Esperit d'observació per atendre la demanda del grup o dels individus en particular que el componen.

– Capacitat d'incorporació dels requeriments tècnics que l'alumne sol·licita en el moment que la seva "potencialitat expressiva" li és insuficient.

– Tres elements ens servirien de referència avaluatòria de l'activitat: utilització de la motricitat quotidiana, utilització de la motricitat codificada i, utilització, finalment, d'una motricitat individualitzada, on els esterotips de les tècniques gestuals serien traspassats per una reorganització del saber fer personal, en funció d'una voluntat d'expressió i comunicació.

Complementant allò que hem exposat abans, cal subratllar la importància del COM proposar, enfront de QUÈ proposar en la dialèctica de la relació educador/educand, donat que la formació de la "intel·ligència pràctica" es situa entre dues tendències, a vegades contradictòries: una que obre la via a la creació permanent, l'altra, que la frena. Aquestes dues tendències o oportunitats metodològiques d'actuació expressen dues necessitats: una exigeix una adaptació permanent i l'altra, sol·licita posseir un joc de respostes immediatament disponibles.

La hipòtesi sobre l'estructura essencial de les Activitats Físiques d'Expressió proposada per M. Baffalio-Délaçroix¹³ (Universitat Louis Pasteur-Estrasburg) és la següent:

"Les Activitats Físiques d'Expressió són conductes de comunicació d'una persona o d'un grup, en les quals el substrat és constituït per sistemes de comunicació que utilitzen l'expressivitat del cos, per a objectivar una representació (en el sentit de Piaget) estètica del món, en el marc d'una interrelació entre actors i espectadors".

D'entre la plèiade d'autors que tracten d'abordar el tema, es tracta, sens dubte, d'una de les definicions més explícites donades per la seva conceptualització operacional.

Correlació amb d'altres disciplines

Podríem parlar d'una mena de fil invisible que relacionaria el fenomen ex-

pressiu amb d'altres disciplines, a saber:

- En el terreny biològic, podríem destacar la tendència humana a la imitació.

- A nivell sociològic, la constitució dels models permet l'existència de la imitació.

La permanència del model és un fet sociològic evident a totes les formes socials, desenvolupades o subdesenvolupades. Sense model no hi ha imitació.

- Filosòficament, podem relacionar-ho amb la recerca d'identificació.

- Amb l'arqueologia i l'art per la seva relació amb la màscara i la gestualitat de distintes ètnies, com a fixació d'una cultura viscuda. Sota aquest punt de vista, ens trobem amb els èxtasis que provoca el moviment rítmic (en el quadre místic del mim possessional, danses demoníiques...), o amb un estudi metòdic de les formes del cos (Meyerhold, Oskar Schlemmer i les propostes de la Bauhaus), en relació amb l'espai (Adolph Apia, Gordon Craig), o la recerca de la geometria humana, el solfeig corporal (Rudolph von Laban, Etienne Décroux). S'originaran d'aquesta manera obres corporals tan belles com les del Triadische Ballet, el Ballet Abstrait, el Ballet des Objets, Le Danseur Cubiste...¹⁴

- Amb la metafísica a través de la relació que estableix entre el real i l'irreal.

- Amb la lingüística, a través de l'entredita existència d'un "llenguatge" corporal; la gramàtica secreta i intraduble del moviment (formes, mecanismes, velocitats, impactes, qualitats, energia, dinamo-ritmes...). La vida emocional mai s'atura.

- Amb la comunicació; afegir, a allò que ja hem comentat, que actualment ens és pràcticament impossible interpretar les dades de la comunicació corporal, a causa de l'opacitat que provoca la congestió del món sonor i el ma-

quillatge que envolta les actituds i els gestos.

- Amb l'home, en el seva recerca de la Unitat.

A tall de conclusió

Afavorint aquest darrer omni-concepte, en resposta a aquesta Unitat en el desenvolupament físic, cognitiu, expressiu i afectiu de l'individu en qualsevol etapa de la seva vida, ens haurem d'esforçar per a la creació de propostes de treball corporal que contemplin el creixement global a través de l'acció física (Wallon destaca la importància del moviment en la construcció de la persona).¹⁵ Aquesta acció l'entenem com el mitjà que ens permetrà la captació d'estructures, on d'altres veuen únicament la confusió.

Recuperar el plaer, per la tasca corporal, de l'activitat per l'activitat, es converteix en una tasca molt difícil en una societat que, de la mateixa manera que incorporà el consum i la producció, ha incorporat la "norma" de forma insinuada, el consell publicitari, l'anunci

televisiu, en definitiva, una Educació Física "a la carta" que permet "elegir" entre un cúmul de possibilitats semi-dirigides.

És l'imperi consumista que fa que admetem dins de la normalitat més absoluta i sense cap tipus d'interrogant, el fet de donar diners a canvi d'una invitació a la motricitat: (cursos de cap de setmana, quotes als clubs, teràpies a mida, discoteques...) on estem disposats a pagar religiosament quantitats elevades a canvi de la satisfacció de JUGAR.

L'instrument corporal, desconegut a aquest que hem immobilitzat per analitzar en múltiples ocasions a través de la paraula, hauria de complementar de forma més sensible, en moltes ocasions, les grans propostes i exposicions de molts tractats d'Educació Física on l'emotivitat corporal apareix com la "lletra petita" a la qual cal apropar-s'hi amb lupa. Deixar sentir més sovint l'emoció corporal, enfront de la inoportunitat de la paraula.

Enunciar, finalment, la funció poètica

FONCTIONS MOTRIQUES ESPECIFIQUES	LES SIS FONCTIONS LINGUISTIQUES DE JACOBSON	ESPORT		NO ESPORT	
		Situació psicomotriu	Situació sociomotriu	Expressió corporal	Jocs esportius tradicionals
	expressiva	1	1	1	1
	conativa	0	1	1	1
	referencial	0	0	1	1
	metalingüística (metamotriu)	0	1	1	1
	POÈTICA	1	1	1	1
	pràctica	1	1	0	1
	antagonista	0	1 ó 0 segons especialitat	0	1
	cooperativa	0	1 ó 0 segons especialitat	0	1

(1 = presència d'una funció; 0 = ausència d'una funció; = funció jutjada com a més important en cadascun dels quatre sectors).

que destaca P. Parlebas,¹⁵ d'entre les sis funcions lingüístiques proposades per Jakobson,¹⁶ com específica de l'expressió corporal i que subratlla una cèlebre frase del pare del mim contemporani modern, E. Décroux: "Per a la pràctica de les Activitats Físiques d'Expressió —es refereix al mim contemporani—, s'ha de disposar de cap d'actor, cos d'atleta i cor de poeta".¹⁷

Notas:

1. LIPOVETSKY, G.: *La era del vacío. Ensayos sobre el individualismo contemporáneo*. Edit. Anagrama, Barcelona, 1986, p. 62.
2. GEOFFROY-FACCIANELLI, P.: *Méthodologie de l'expression*. PUF, Collection Que sais-je?, Paris, 1981, p. 7.
3. Empreintes (Écrits sur la danse). "Mimes". Revue trimestrielle, Janvier 1980 p. 65.
4. ARTAUD, A.: *El teatro y su doble*, Edit. Edhasa, Barcelona, 1978, p. 147.
5. BIRDWHISTELL, R.L.: *El lenguaje de la expresión corporal*. Edit. Gustavo Gili, Colección Comunicación Visual, Barcelona, 1979, Apéndices.
- KNAPP, MARK L.: *La comunicación no verbal*, Paidós Comunicación, Barcelona, 1982, p. 17.
- HALL, E.T.: *The silent language*. Doubleday, New York, 1959.
- SALZER, J.: *L'expression corporelle. un enseignement de la communication*. PUF. L'educateur, Paris, 1981, p. 112.
6. FAURE, A.: *L'école active expérimentale* (en *De l'expression corporelle aux activités physiques d'expression*). BAFFALIO-DELACROIX/ORSSAUD FLAMAND: Sport plein Air, Paris, 1984; p. 58.
7. WALLON, H.: *L'évolution psychologique de l'enfant*, Armand Colin, Paris, 1941.
8. PINOK et MATHO.: *Expression corporelle, mouvement et pensée*, Editions J. Vrin, Paris, 1979, p. 10.
9. PUJADE-RENAUD.: *Expression corporelle. langage du silence*. Edit. ESF, Paris, 1974.
10. BERNARD, M.: *L'expressivité du corps*. Jean-Pierre Delarge éditeur. Corps & Culture. Paris, 1976.
11. SERRANO, S.: *La semiótica*. Edit. Montesinos (Biblioteca de Divulgación Temática), Barcelona, 1983, p. 52.
12. VACA, M.: *El tratamiento pedagógico de lo corporal en los comienzos de la EGB*. Unisport, Málaga, 1986.
13. Collectif Franco-Québécois (Stage M. Baquet). *Document Activités Physiques d'expression*. Edition Sport et Plein Air, Paris, 1982 p. 7.
14. MICHAUD, E.: *Théâtre au Bauhaus*. Collection Théâtre Années Vingt La Cité-L'Age de l'homme, Suiza, 1978, p. 73.
15. PARLEBAS, P.: "Les universaux du jeu collectif. Pou une semiologie du jeu sportif". *EPS. Dossiers EPS*, n° 4, 140-141, Paris p. 158.
16. JAKOBSON, R.: *Essais de linguistique générale*. edit. de Minuit, Paris, 1963, p. 218.
17. DÉCROUX, E.: *Paroles sur le mime*. Edit. Gallimard, Librairie Théâtrale, Paris, 1963.